

The Persian Treatise on *Saraghat-e Shea'ri* (Plagiarism in Poetry) by Fakhri Heravi

Hadi Bidaki¹

Abstract

Plagiarism is one of the important and long-standing topics of literary criticism, which some Persian-language rhetoricians have addressed in brief, under the influence of Arabic rhetorical works, and also on the topics of *Ilm al-Badi'*. But the *Resale Saraghat-e Shea'ri* by Fakhri Heravi, the first Persian work that was written both as an independent book and with the breadth of content and evidence on this subject between 940-962 AH in the land of Sind and in the name of the ruler there, Shah Hassan Arghun. A photocopy of this treatise is kept in the Mara'shi Library of Qom and a manuscript copy is preserved in the Cairo Darul-Kutub under the title of *Tazminat*. In his treatise, Fakhri mentioned the types of poetry plagiarism in four types of *Tasarrof* (appropriation), *tawarod* (unconscious imitation), *tazmin* (poetic quotation), and *takallof* (forced imitation), and some of these types include more detailed types and the most extensive discussions concern *tasarruf* (appropriation). He also used some Arabic rhetorical works about poetry plagiarism, but he used Persian poems of the 4th-10th centuries to mention the evidence related to its types and methods. The introduction and amendment of Fakhri's treatise is important in several aspects: 1- Familiarity with the fourfold categories of poetic plagiarism among Persian speakers 2- Identifying influential poets and some of their effective poems 3- Determining the poets who were influenced and analyzing their techniques in engaging with the poems of others 4 – Comparatively studying the issue of poetic plagiarism in Persian and Arabic rhetoric. At the end of the article, the necessity and method of emendation and research of Fakhri's treatise is mentioned.

Keywords: Poetic plagiarism, Fakhri Heravi, Plagiarism.

Received: 25 January 2025 ∴ Revised: 13 August 2025
Accepted: 03 September 2025 ∴ Published Online: 08 December

1. Assistant Professor in Persian Language and Literature, University of Mazandaran, Babolsar, Iran.

E-mail: h.bidaki@umz.ac.ir

<https://orcid.org/0000-0002-0718-7096>

How to cite this article:

Bidaki, H. (2025). The Persian Treatise on *Saraghat-e Shea'ri* (Plagiarism in Poetry) by Fakhri Heravi. *New Literary Studies*, 58(2), 1-23.

<https://doi.org/10.22067/jls.2025.91847.1678>

Extended Abstract

1. Introduction

Paying attention to the similarities among poets' poems has a long history in the literary studies, and the early scholars of Arabic and Persian literature have long reflected on poetic plagiarism, its types and similarities between some poems. This issue was so prevalent in the past that literary circles often talked about appropriation and plagiarism, and eventually critics came to the conclusion that many poets and writers are accused of plagiarism even in the creation of great literary masterpieces, and there is no work that is completely innovative and without precedent or source.

Arab rhetoricians have two general views on plagiarism: 1- A strict view in the 1st-2nd centuries AH, which considered any similarity and sharing in wording and meaning as evidence of theft. 2- A lenient view in the 3rd-5th centuries AH, which considered the thief to be entitled and did not consider his action to be theft.

Plagiarism was one of the five central topics in classical literary criticism until the 5th century AH, and its significance led to the composition of independent works in Arab literature about the plagiarism of certain poets. In the 5th-8th centuries AH, earlier discussions on plagiarism were consolidated and gradually repeated within rhetorical works. After the compilation of rhetoric, Arabic rhetoricians devoted part of their writings to poetic plagiarism, often presenting it as part of the science of *ilm al-badi'*. Persian literati, following the Arabic rhetoricians, also attached great importance to the issue of poetic plagiarism, and even today the study of literary sources and the problem of poetic plagiarism remains one of the central and necessary topics in literary criticism.

Saraghat-e Shea'ri (Treatise on Plagiarism in Poetry) by Fakhri Heravi is the earliest known work in which the author specifically written an independent work on the subject of poetic plagiarism in the second half of the 10th century AH. In this article Fakhri's treatise is examined from bibliographical and codicological perspectives, and the necessity and methodology of its emendation are discussed.

2. Methodology

The methodology of this study is theoretical and based on library and electronic resources, including printed books, software, and manuscript images.

3. Results

Saraghat-e Shea'ri is the first independent work in which Fakhri Heravi explicitly addressed the subject of plagiarism in Persian in the form of a treatise. Compared to earlier rhetorical works, he both expanded the discussion of plagiarism and classified its types, and documented the subcategories of plagiarism with a greater number of poetic examples, particularly from his contemporary poets. Fakhri's treatise serves as a valuable source in the history of Persian literature, especially in the field of literary criticism, since the author introduced not only the most important influential poets and their significant poems but also the respective poets and their techniques in dealing with the poems of others. This treatise is also of importance for comparative literature by comparing its content with similar works in Arabic, one can compare the views of Persian and Arabic critics on poetic plagiarism. Furthermore, it constitutes an important resource on the criticism of the poetry of Khorasan and the Indian subcontinent in the 9th-10th centuries AH and the extent of the poets' innovation and imitation there. For the first time, Fakhri approached the subject of poetic plagiarism not in general terms across all poets but with a detailed focus on four groups of poets. His treatise shows that poetic plagiarism was a widespread concern among poets and patrons of poetry in the literary scene of the Indian subcontinent.

4. Discussion and Conclusion

Saraghat-e Shea'ri opens with a preface in which the author, after offering praise to God and blessings upon the Prophet (PBUH), addresses the approximate time and place of composition, the reason and motivation for writing, the method of compilation, and the structure and sections of his work.

Fakhri classifies the practitioners of poetry into four ranks or groups: 1- The elders, spiritual masters and people of mystical insight. 2- Successful kings, famous princes, high-ranking ministers, nobles and distinguished figures among the people. 3- Those for whom poetry has become a profession: some of them chose the corner of the school to acquire knowledge, while others turned to farming or craftsmanship. 4- Those who possess a poetic pen name (*takhallus*) and whose natural disposition is inclined toward meter, and who spend their time in jesting, companionship and the enjoyment of gatherings.

Of the four ranks of poets, Fakhri briefly addresses only the fourth rank. He divides the main content of his treatise into four sections and categorizes the collected verses under the four types of poetic plagiarism: *Tasarrof* (appropriation),

Tawarod (unconscious imitation), *Tazmin* (poetic quotation) and *Takallof* (forced imitation), with the majority of his pages devoted to *Tasarrof*. This treatise also has a brief conclusion after the fourth rank, in which Fakhri briefly praises Shah Hassan in his poetry and prays for the survival of his reign.

At the beginning of each of the four sections, Fakhri first provides a very concise definition and explanation of the type, and then presents poetic examples -usually limited to a single verse with the name of the poet- arranged in chronological order. It seems that Fakhri's definitions of these categories are derived from rhetorical sources prior to him, and the poetic examples related to each type are also extracted from his *Tuhfat al-Habib*.

Two copies of Fakhri's *Saraghat-e Shea'ri* have been identified in libraries around the world: a photocopy numbered 11/1135, preserved in the Public Library of Ayatollah Mar'ashi in Qom, and a manuscript numbered 4/28- Majami'-e Farsi-e Tal'at, preserved in Dar al-Kutub in Cairo.

Although scribal errors have entered into the text of both copies, these mistakes, unlike the scribal modifications found in other works, can be easily traced and corrected. Of the two copies, the Qom copy is older and more reliable than the Cairo copy, thus the Qom copy served as the base for the emendation, and the differences between these copies were recorded in the footnotes.

The method of correction is intermediate, as the Qom copy also contains omissions and doubtful readings that necessarily required the Cairo manuscript to be used to complete and correct them. In addition to the introduction and the main text of *Saraghat-e Shea'ri*, the treatise contains annotations in three general, historical, and geographical sections. Finally, four types of indices -of persons, places, books and treatises, and verses and hemistiches- are appended at the end of the book.

رساله فارسی سرقات شعری از فخری هروی

هادی بیدکی^۱

چکیده

سرقت ادبی یکی از موضوعات مهم و سابقه‌دار نقد ادبی است که برخی از بلاغیون فارسی زبان به تأثیر از آثار بلاغی عربی به اختصار و در ضمن مباحث علم بدیع به آن پرداخته‌اند، اما رساله سرقات شعری نخستین اثر فارسی است که فخری هروی آن را هم به شکل کتابی مستقل و هم با وسعت مطالب و شواهد این موضوع بین سال‌های ۹۴۰-۹۶۲ ق در سرزمین سند تألیف و به نام حاکم آنجا، شاه حسن ارغون در آورده است. از این رساله یک نسخه عکسی در کتابخانه مرعشی قم و یک نسخه خطی در دارالکتب قاهره با عنوان تضمینات محفوظ است. فخری در رساله خود انواع روش‌های سرقت شعری را در چهار قسم تصرف، توارد، تضمین و تکلف ذکر کرده که برخی از این اقسام شامل انواع جزئی‌تر و بیشترین مطالب درباره تصرف است. او از برخی آثار بلاغی عربی نیز درباره سرقت شعری استفاده کرده، اما برای ذکر شواهد اقسام سرقت و روش‌های آن از سروده‌های فارسی قرن‌های ۴-۱۰ ق بهره برده است. معرفی و تصحیح رساله فخری از چند جهت اهمیت دارد: ۱- آشنایی با اقسام چهارگانه سرقات شعری نزد فارسی‌زبانان ۲- تشخیص شاعران تأثیرگذار و برخی از اشعار مؤثر آن‌ها ۳- تعیین سراینده‌گان تأثیرپذیر و تکنیک‌های آنان در مواجهه با اشعار دیگران ۴- مقایسه تطبیقی مسئله سرقت شعری در بلاغت فارسی و عربی. در انتهای مقاله نیز به ضرورت و روش تصحیح و تحقیق سرقات شعری اشاره شده است.

کلیدواژه‌ها: سرقات شعری، فخری هروی، سرقت ادبی.

ارسال: ۱۴۰۴/۰۳/۱۱
پذیرش: ۱۴۰۴/۰۴/۱۷
نسخه نهایی: ۱۴۰۴/۰۴/۲۲

۱. استادیار زبان و ادبیات فارسی دانشگاه مازندران، بابلسر، ایران.

E-mail: h.bidaki@umz.ac.ir

<https://orcid.org/0000000207187096>

ارجاع به این مقاله:

بیدکی، ه. (۱۴۰۴). رساله فارسی سرقات شعری از فخری هروی. جستارهای نوین ادبی، ۲۲۹(۲)، ۱-۲۳.

<https://doi.org/10.22067/jls.2025.91847.1678>

۱- مقدمه

سرقت در لغت به معنای دزدی کردن است (دهخدا، «سرقت») که مخفیانه درباره امور مادی و معنوی صورت گیرد، اما در اصطلاح ادبی و پیش از تدوین علم بلاغت، عربی‌زبانان هر نوع یکسانی لفظ یا معنا را بین ابیات یک شاعر با شاعری دیگر سرقت می‌نامیده‌اند (ابن سلام، ۱۹۱۳، ص. ۲۷؛ اصمعی، ۱۹۷۱، ص. ۱۹، به نقل از جلیلی تقویان، ۱۳۹۲، صص. ۸-۹).

تشخیص منابع الهام آثار از جمله امور مهم در نقد ادبی است و توجه به تشابه اشعار شاعران در تاریخ ادبیات سابقه درازی دارد، چنانکه متقدمین ادبیات عربی و فارسی نیز از دیرباز به سرقت شعری و انواع آن پرداخته و به وجود مشابهت برخی از اشعار توجه نشان داده‌اند. طرح این موضوع آنقدر در قدیم رواج داشته که در محافل ادبی بیشتر درباره اخذ و سرقت سخن گفته‌اند و در نهایت منتقدان به این نتیجه رسیده‌اند که بسیاری از شاعران و نویسندگان حتی در آفرینش شاهکارهای بزرگ ادبی به اتهام سرقت منسوبند و هیچ اثری وجود ندارد که کاملاً ابداعی و بدون سابقه و مأخذ باشد، همان‌طور که در ادبیات فارسی و عربی نیز شاعرانی مانند بحتری و سلمان ساوجی به ترتیب به سرقت اشعار ابی تمام و کمال اسماعیل متهم بوده‌اند یا عقیده بر این است که بخش اعظمی از راحة الصدور راوندی برگرفته از سلجوقنامه ظهیری است (زرین‌کوب، ۱۳۶۱، صص. ۹۷/۱-۹۹، ۱۰۲).

بلاغیون عرب درباره سرقات دو دیدگاه کلی دارند. پیش از تدوین علم بلاغت، ابن سلام و اصمعی در قرن‌های ۱-۲ ق از اصطلاح «سرقت» به ترتیب در طبقات الشعرا و فحولة الشعرا یاد کرده، با دیدی سختگیرانه هرگونه تشابه و اشتراک در لفظ و معنا را دال بر سرقت دانسته‌اند، در حالی که وقتی موضوع سرقات در بین قرن‌های ۳-۵ ق به انسجام رسید، ابن وکیع در قرن ۴ ق با کتاب المنصف فی السارق و المسروق این مسئله را با دقت و ریزبینی بیشتری طرح کرده و با نگاهی تسامح‌آمیز سارق را مستحق و عملش را سرقت در نظر نگرفته است؛ بنابراین سرقت ادبی تا قرن ۵ ق یکی از پنج موضوع مهم در نقد ادبی قدیم محسوب می‌شده و اهمیت آن باعث شده تا آثار مستقلی در ادبیات عرب درباره سرقات برخی از شاعران تألیف شود، مثل سرقات بحتری من ابی تمام و سرقات الکمیت من القرآن. در قرن‌های ۵-۸ ق مباحث پیشین درباره سرقت ادبی تثبیت و به تدریج در آثار بلاغی تکرار شده است (جلیلی تقویان، ۱۳۹۲، صص. ۸-۱۰، ۲۵-۲۶، ۳۶).

پس از تدوین علم بلاغت، بلاغیون عربی‌زبان بخشی از آثارشان را به سرقت شعری اختصاص داده و آن را اغلب

در ضمن مباحث علم بدیع مطرح کرده‌اند، چنانکه اکثر شارحان مفتاح‌العلوم سگاکي موضوع سرقت شعری را از قرن ۸ ق به بعد مطرح کرده‌اند. ادیبان زبان فارسی نیز به پیروی از بلاغیون عربی به مسئله سرقت شعری بسیار اهمیت داده‌اند، چنانکه نظامی عروضی در چهارمقاله ادبا و شعرا را به خواندن کتاب‌های سرقات ادبی سفارش کرده و شمس قیس رازی نیز در فصلی از خاتمه المعجم فی معانی اشعار العجم به این موضوع پرداخته است. از بلاغیون معاصر جلال‌الدین همایی (۱۳۸۹، صص. ۲۱۹-۲۴۹) نیز بخش انتهایی فنون بلاغت و صناعات ادبی را با عنوان «خاتمه فن بدیع در سرقات ادبی» به موضوع سرقت اختصاص داده و یازده اصل کلی را برای آن توضیح داده است. هنوز هم منبع‌شناسی آثار ادبی و مسئله سرقت شعری یکی از موضوعات مهم و لازم در نقد ادبی به شمار می‌رود و همان‌قدرکه افراط در آن امری ناپسند و غیر منطقی است، به همان مقدار تساهل و مسامحه بیش از حد نسبت به آن نیز جایز نیست (زرین‌کوب، ۱۳۶۱، صص. ۱۰۱/۱-۱۰۳).

سرقات شعری تا کنون نخستین اثری است که فخری هروی موضوع سرقت شعری را به طور اختصاصی در قالب اثری مستقل در نیمه دوم قرن ۱۰ ق تألیف کرده است. این رساله در این مقاله از لحاظ کتابشناسی و نسخه‌شناسی بررسی و ضرورت و روش تصحیح آن ذکر شده است. تاجایی که در منابع کتابخانه‌ای و الکترونیکی جست‌وجو شد، تا کنون رساله نامبرده نه به طور مستقل و نه در ضمن تحقیقات دیگر معرفی نشده است.

۲- بحث و بررسی

نخست مختصری درباره فخری و احوال و آثار او ذکر شده، سپس در بخش‌های دیگر به تفصیل به رساله سرقات شعری پرداخته خواهد شد:

۲-۱- احوال و آثار فخری

سلطان محمد بن محمدامیر هروی متخلص به فخری، از شاعران و نویسندگان قرن ۱۰ ق است که تا سال ۹۴۰ ق در هرات سکونت داشت و از سر ارادتی که به شاهان صفوی و برخی از کارگزاران آن‌ها داشت، شاه اسماعیل (حک. ۹۳۰-۹۰۷ ق)، شاه تهماسب (حک. ۹۳۰-۹۸۴ ق)، سام‌میرزا (فرزند و قائم‌مقام شاه اسماعیل در خراسان، ف. ۹۵۷ ق) و خواجه حبیب‌الله ساوجی (وزیر سام‌میرزا، ف. ۹۳۲ ق) را در آثار خود ستود و تحفه‌الحیب و رساله معما را به نام خواجه حبیب‌الله کرد، اما وقتی اوضاع خراسان پس از فوت سلطان حسین بایقرا تیموری (ف. ۹۱۱ ق)

نابه‌سامان شد، در سال ۹۴۰ ق قصد سفر مکه کرد و از میانه راه تغییر مسیر داد و به سند که هم پل ارتباطی خراسان و هند و هم پناهگاه مهاجران ایرانی بود، رفت و به ملازمت حاکمان آنجا، شاه حسن ارغون (حک. ۹۳۰-۹۶۲ ق) و میرزا عیسی ترخان (حک. ۹۶۲-۹۶۳ ق) و همسر آن‌ها، حاجیه ماه‌بیگم درآمد و برخی از آثار خود را به نام این دو شاه و همسرشان درآورد. وقتی اوضاع سند پس از سال ۹۶۳ ق نابه‌سامان شد، فخری به هند رفت و در آنجا مشمول لطف و حمایت جلال‌الدین اکبر (حک. ۹۶۳-۱۰۱۴ ق)، پادشاه گورکانی هند و دایه‌اش ماهم‌انگه قرار گرفت. او تا سال ۹۷۰ ق در هند ساکن بود و سلیمه‌بیگم، همسر جلال‌الدین اکبر را در دیوان اشعار خود ستایش کرد. از فخری چند اثر مکتوب در موضوعات مختلف به جا مانده است که عبارتند از: ۱. هفت‌کشور: اثر مثنوی اخلاقی در قالب حکایات تاریخی که محتوای آن پس از مقدمه و ده حکایت، در هفت منزل و هفت کشور تقسیم‌بندی شده و هرکدام از کشورهای یک تا شش آن بخشی با عنوان مسافت دارند. ۲. لطایف‌نامه: ترجمه فارسی مجالس‌النفایس امیر علی شیر نوایی که انتهای آن مشتمل بر مجلس نهمی در نه قسم و شامل ۲۲۶ شاعر قرن ۱۰ ق است. ۳. تحفة‌الحیب: مجموعه غزلیاتی با قافیه، ردیف و وزن مشابه که شاعران در جواب شعر همدیگر سروده‌اند و فخری آن‌ها را به ترتیب الفبایی تنظیم کرده است. ۴. رساله معما: شرح قواعد سرودن و گشودن معماهای منظوم که فخری اعمال ضروری آن را در سه بخش تسهیلی، تکمیلی و تحصیلی توضیح داده و بخش اول آن مشتمل بر چهار قسم انتقاد، تحلیل، ترکیب و تبدیل است. ۵. روضة‌السلطنین: تذکره شاهان و امرای شاعر که در هفت باب از بهرام‌گور آغاز و تا سلاطین قرن ۱۰ ق ادامه یافته است. ۶. صنایع‌الحسن: درباره صنایع ادبی که فخری هرکدام از آرایه‌ها را با استفاده از منابع متقدم و معاصرش و با استناد به اشعار خود و دیگران توضیح داده است. ۷. سرقات شعری: در بخش بعدی به تفصیل به آن پرداخته شده است. ۸. مجلس آرای: تذکره شاعران هجوگو در قرن‌های ۴-۱۰ ق که تا کنون نخستین تذکره موجود در ژانر هجو است. ۹. جواهرالعجایب: تذکره زنان شاعر از دلارام، معشوق بهرام‌گور تا قرن ۱۰ ق که دو تحریر دارد و تعداد شاعره‌های آن طبق نسخه‌های متفاوت، بین ۲۰-۳۱ نفر است. ۱۰. دیوان اشعار: مجموعه مدون اشعار فخری که بیشتر در قالب غزل به نظم درآورده است (برای آگاهی بیشتر ← [فخری هروی](#)، ۱۴۰۱، صص. ۱۸-۶۱).

۱. نویسنده این مقاله از آثار فخری لطایف‌نامه و مجلس آرای فخری را پیش از این منتشر کرده و اکنون نیز سرقات شعری، روضة‌السلطنین و جواهرالعجایب او را نیز بر اساس نسخه‌های خطی اقدم و اصح تصحیح کرده و همراه با مقدمه، تعلیقات و فهرس کافی و لازم به ناشر سپرده است.

۲-۲- رساله سرقات شعری

همان‌طور که بالاتر ذکر شد، «سرفات شعری» نام قسمتی از برخی کتاب‌های بلاغی، به‌ویژه بخش علم بدیع آنهاست که نخستین بار در ادبیات عرب و به تبع آن در ادب فارسی رایج شده و سرفات شعری یکی از نخستین آثاری است که فخری هروی آن را به‌طور مستقل درباره سرقات و به تأثیر از منابع عربی و فارسی کرده است:

۲-۲-۱- کتابشناسی رساله سرقات

فخری در متن سرقات شعری به‌صراحت به نام آن اشاره نکرده، اما کاتب نسخه دارالکتب آن را در صدر نسخه بعینه رساله تضمینات نامیده و مبشر الطرازی (۱۹۶۶، ص. ۲۰۴/۱) نیز همین نسخه را با عنوان مذکور فهرست کرده است. نسخه کتابخانه مرعشی نشانی از نام رساله ندارد، اما حافظیان بابلی (۱۳۸۷، ص. ۲۸۱/۳) نیز این نسخه را گویا با تأثیر از مبشر الطرازی با عنوان تضمینات فهرست کرده است. البته باید به این نکته توجه داشت که فخری طبق روشی که در برخی از آثار دیگرش هم به کار برده، در بیت دوم رباعی ابتدای سرقات شعری به‌طور ضمنی به نام اثرش هم اشاره کرده:

توحید تو در سلسله نظم وجود   معنی ست که وارد شده بر شاه و گدای

و به‌احتمال قوی کلمه «وارد» در این بیت به موضوع قسم دوم رساله او، یعنی بحث «توارد» اشاره دارد. در حال از آنجا که موضوع اقسام چهارگانه رساله فخری از دیرباز در کتاب‌های بلاغی ذیل عنوان «سرفات شعری» ذکر شده، بهتر است که رساله فخری را نیز به تبع از پیشینیان سرقات شعری بنامیم.

فخری (ز. ۹۷۰ ق: ۹۲ پ-۹۳ ر) در متن سرقات شعری به زمان و مکان تألیفش اشاره نکرده، اما این رساله را طبق دیباچه آن، مانند روضة السلاطین و صنایع الحسن پس از رفتن به سند و پیوستن به دربار شاه حسن ارغون تألیف کرده و از آنجا که فخری پس از سال ۹۴۰ ق وارد سند شده و شاه حسن هم بین سال‌های ۹۳۰-۹۶۲ ق حکمرانی آنجا را بر عهده داشته است، بنابراین سرقات شعری را بین سال‌های ۹۴۰-۹۶۲ ق در سرزمین سند تألیف کرده است، اما دقیقاً معلوم نیست که ترتیب تألیف سه اثر سرقات شعری، روضة السلاطین و صنایع الحسن چگونه بوده است.

سرفات شعری دیباچه‌ای دارد که فخری پس از حمد الهی و نعت پیامبر^(ص) به زمان تقریبی و مکان تألیف، دلیل و انگیزه نوشتن، روش نگارش و ساختار و بخش‌های اثرش پرداخته است، چنانکه روزی در محفل ادبی شاه حسن بحثی درباره موضوعات واحدی که شاعران به روش‌های مختلف آن‌ها را به شعر درآورده‌اند، مطرح شده و شاه حسن

نیز از شاعرانی که مضامین شاعران دیگر را در اشعار خود به کار برده‌اند، اظهار تعجب کرده و خود را از این شیوه برحذر داشته است:

«روزی در مجلس... شاه حسن... سخن در تعریف شواهد معانی که به لباس دلپذیر نظم مزین شده، می‌گذشت و توصیف لطافت طبع شعرا که غواصان گهرسنج بحر خیالند، مکرر می‌گشت، اما آن حضرت که طبع گوهرزایش به حلیه نظم ترکی و پارسی در میان این طایفه اظهر من الشمس است، از بعضی شعرا که در این روزگار مقرر و مشهورند و معنی دیگران را برده‌اند، تعجب می‌نمود، از غایت ادراک بلند و علو همت ارجمند از آن شیوه ناپسند احتراز می‌فرمود» (فخری هروی، ۹۳ ر).

بنابراین فخری نیز با تأثیر از واکنش شاه حسن، ابیات شاعرانی را که از لفظ و معنای شاعران دیگر استفاده کرده‌اند، گردآوری کرده و با استفاده از آثار بلاغی پیش از خود، روش‌های مختلف بهره‌مندی از معانی را تقسیم‌بندی کرده و ذیل هر قسم که خود انواع دیگری دارند، ابیات مربوط به هرکدام را نقل کرده است:

«فقیر حقیر بدان سبب ابیاتی را که در معانی و الفاظ توارد واقع شده و تضمین کرده‌اند و هر نوع از تصرفات به جای آورده، برای تماشای شوخ طبعان زمان، اوراق پریشان جمع کردم... و آنچه استادان در مقبول و مردود تصرف معنی شعر فرموده‌اند و در کتب و نسخ ایشان مطالعه کردم، باز نمودم» (فخری هروی).

فخری در دیباچه سرفات شعری برای صاحبان کلام منظوم نیز چهار مرتبه یا چهار گروه قائل شده است: ۱- «اکابر و مشایخ و اهل حالند که اشعار ایشان همه اسرار است». ۲- «سلاطین کامکار و امرای نامدار و وزرای عالی‌مقدار و اشراف و اعیان مردم خوب که در اصل فطرت طبع لطیف ایشان به شعر ملایم و موافق واقع شده است و علو ادراک و همت عالی ایشان را بر آن داشته است از ایشان نکته غریب و اشعار دل‌فریب و معانی خاص در میان اهل روزگار برسپیل یادگار بماند». ۳- آنان که «شاعری شعار ایشان شده و بعضی از ایشان جهت کسب علوم گوشه‌مدرسه اختیار کرده‌اند و بعضی رو به دهقنت یا پیشه‌وری آورده‌اند که وجه معاش ایشان از آن ممر است و فی الواقع در وادی شعر کار را به جایی رسانیده‌اند که سخن ایشان همه‌جا مطلوب و مرغوب، بلکه مستحسن است». ۴- آن‌ها که «صاحب تخلصند و طبع ایشان موزون است و اوقات ایشان به مطایبه و ندیمی و انبساط مجالس می‌گذرد» (فخری هروی، ص. ۹۳ پ). فخری در رساله خود از بین این مراتب چهارگانه شاعران، به اختصار فقط به مرتبه چهارم پرداخته و در مقدمه نیز به این موضوع اشاره کرده است: «شمه‌ای در آخر مختصر به ایجاز و اختصار از آن ممر گفته» (فخری

هروی).

پس از دیباچه، محتوای اصلی سرقات شعری بر چهار بخش تقسیم شده که فخری در دیباچه آن به ساختار و بخش‌هایش اشاره کرده، چنانکه ابیات گردآورده را ذیل چهار قسم تصرف، توارد، تضمین و تکلف تقسیم‌بندی کرده و بیشترین صفحات آن مربوط به تصرف است: ۱- ابیاتی که «استادان دانسته از روی قدرت به وجه احسن معنی را تصرف نموده‌اند». ۲- ابیاتی که «بی شایبه تکلف، توارد واقع شده و بیان انواع توارد که اصحاب فنون شعر فرموده‌اند، کرده می‌شود». ۳- ابیاتی که «تضمین کرده‌اند و آنچه شرایط تضمین قرار یافته است، نموده می‌شود». ۴- ابیاتی که «شعرا معنی را در لباس تکلف برده‌اند» (فخری هروی، ص. ۹۳-۹۴ پ).

سركات شعری خاتمه مختصری هم دارد که فخری آن را به انتهای مرتبه چهارم اضافه کرده و در آن به اختصار شاه حسن را در شعرش مدح کرده و برای بقای حکومت او دعا کرده است: «شماه ای در آخر... ختم دعای دولت روزافزون حضرت سلطنت‌شعار جمشید اقتدار کرده می‌شود» (فخری هروی، ص. ۹۴ ر).

روش فخری در نگارش سرقات شعری طوری است که در آغاز قسم‌های چهارگانه نخست موضوع هر قسم را تعریف و تبیین کرده و پس از آن شواهد شعری برآمده از آن موضوع را با ذکر سراینده هر کدام به ترتیب زمانی نقل نموده است، مثلاً در قسم دوم نخست توارد را تعریف و انواع آن را ذکر کرده، سپس برای هر کدام از این دو نوع بیت نخستین شاعر و ابیات سراینندگان بعدی را که میان آن‌ها توارد صورت گرفته، نقل کرده است (فخری هروی، ص. ۱۰۱ ر).

مطالب فخری در تعریف قسم‌های چهارگانه تصرف، توارد، تضمین و تکلف بسیار مختصر و شواهد هر کدام هم بیشتر در حد یک بیت است. به نظر می‌رسد که تعاریف فخری درباره این قسم‌ها برگرفته از منابع بلاغی پیش از او و شواهد شعری مرتبط با هر قسم نیز مستخرج از تحفة الحبيب اوست که شامل مجموعه غزلیاتی است که سراینندگان در استقبال و اقتباس از هم به نظم درآورده‌اند.

فخری در دو جای سرقات شعری از مؤلف یکی از مآخذ خود به نام «قطب علامه» و «قطب‌الدین علامه» یاد کرده است: «گاه شاعر را از روی سخن سخنی دیگر روی می‌نماید؛ قطب علامه آن را پسندیده است» (فخری هروی، ص. ۹۸ پ) و «قطب‌الدین علامه گفته است: اگر شاعری لفظی را که در بیتی به یک معنی بیند و آن لفظ را به دو معنی پرورده تر ادا کند، مزید حسن کلام خواهد بود» (فخری هروی، ص. ۱۰۷ پ).

قطب‌الدین محمود بن ضیاء‌الدین مسعود کازرونی شیرازی (ف. ۷۱۰ ق) از جمله دانشمندانی است که در علوم مختلفی مانند طب، تصوف، تفسیر، ریاضی، هیئت، بلاغت و... تبحر داشته و بیش از ۳۰ اثر مکتوب به دو زبان عربی و فارسی از او به جا مانده است (درایتی، ۱۳۹۰، ص. ۳۶۹/۳۶). اثر قطب‌الدین شیرازی که فخری از محتوای

آن در نوشتن سرقات شعری بهره برده، شرحی است که او بر مفتاح‌العلوم سگاکي (ف. ۶۲۶ ق) نوشته و آن را مفتاح‌المفتاح نامیده است. مفتاح‌العلوم اثری است به زبان عربی در سه بخش ۱- صرف ۲- نحو ۳- معانی، بیان و بدیع که بیش از ۱۳۰ ترجمه، شرح، حاشیه و تلخیص دارد. بسیاری از دانشمندان بخش سوم مفتاح‌العلوم را شرح کرده‌اند و شرح عربی قطب‌الدین یکی از معروف‌ترین و نخستین شروح آن است (درایتی، ۱۳۹۰، صص. ۸۲۷/۳۰، ۹۱۷). از شرح قطب‌الدین نسخه‌هایی در کتابخانه‌های مختلف وجود دارد و سید عبدالحمید نرزیه متن آن را تصحیح و در سال ۱۹۷۷ م در انتشارات كلية اللغة العربية بنين دانشگاه الازهر قاهره منتشر کرده است. پس از سگاکي برخی از شارحان مفتاح‌العلوم مثل قطب‌الدین شیرازی، خطیب قزوینی (ف. ۷۳۹ ق) و مسعود تفتازانی (ف. ۷۹۲ ق) فصلی مختصر را به انتهای بخش بدیع به شرح‌های خود اضافه کرده و در آنجا به موضوع سرقات شعری پرداخته‌اند. اقسام چهارگانه سرقات شعری درباره تصرف، توارد، تضمین و تکلف چنین است:

الف. تصرف: به اعتقاد فخری (ز. ۹۷۰ ق: ۹۴ ر)، توارد یک مصراع بین دو یا چند شاعر اشکالی ندارد، حتی اگر شاعری یک مصراع را از شاعر دیگری بعینه در شعر خود بگنجاند، اما وقتی بیش از یک مصراع باشد، «اگر شاعر دیگر آن مصراع به مقارنت معنی مصراع دیگر مناسب گوید، به وجه احسن در تصرف کردن آن مصراع مختار است»، زیرا «گاه باشد که به اندک تغییر، یک مصراع یا بیت لطافت دگر پیدا می‌کند، چنانکه خواجوی کرمانی - نور الله مرقدہ - در نعت سید عالم - صلی الله علیه و سلم - در کتاب روضة الانوار می‌گوید:

همه‌کش مطبخ فضلش خلیل   مرغ حریم حرمش جبرئیل

مولانا جامی - طاب ثراه - در کتاب تحفة الاحرار هم در نعت [سید] ابرار - علیه افضل الصلوات - می‌گوید:

رشحہ جام کرشم سلسبیل   مرغ هوای حرمش جبرئیل

یکی حریم حرم را رعایت کرده و دیگری مناسبت مرغ و هوا را ملاحظه فرموده است» (فخری هروی، ص. ۹۴ پ).

حتی «گاه باشد که شاعر یک مصراع را دو قسم کند و آن دو قسم را مقدم و مؤخر گرداند و موافق آن مصراع دگر گوید، چنانکه از این مطلع یزید^۱:

۱. علامه قزوینی (۱۳۲۴: ۶۹-۷۶) انتساب این شعر به یزید را کاملاً رد کرده است.

أنا المسموم ما عندي بتریاق و لا راقی   أدر كأساً و ناولها ألا یا أيها الساقی

خواجه حافظ- علیه الرحمه- یک مصرع را چنین ساخته است:

ألا یا أيها الساقی أدر كأساً و ناولها   که عشق آسان نمود اول ولی افتاد مشکلها

و پهلوان محمد ابوسعید از مصرع خواجه حافظ به اسلوب معما اسم «علی» حاصل کرده است و حضرت مخدومی- نور الله مرقدہ- آن مصرع را چنین ساخته‌اند:

شراب لعل باشد قوت جانها قوت دلها   ألا یا أيها الساقی أدر كأساً و ناولها

چون سخن در لطافت الفاظ و مغایرت معنی است، با وجود فرموده ایشان مولانا هلالی چنین گوید:

هلالی چون حریف بزم رندان شد بخوان مطرب   ألا یا أيها الساقی أدر كأساً و ناولها»

(فخری هروی، ص. ۹۴ پ-۹۵ ر).

فخری به نقل از جامی، استفاده از صناعات بلاغی را یکی از راه‌های تصرف و تغییر در مصرع دوم دانسته است:

«حضرت مخدومی... می فرماید که هنر است آنکه معنی خوب را در لباس سهل باشد، آن را به خلعت فاخر مزین سازند... پس براین تقدیر اهتمام لازم است که اگر معنی دیگری گفته شود، زیوری بر آن افزایش، لطافتی دیگر پیدا کند و منظور اطباع شود، چنانکه خواجه سلمان گوید:

گر قلم قصه کند سرزنشش نتوان کرد   که قلم نیز زبانی و بیانی دارد

خواجه حافظ:

مدعی گو برو و نکته به حافظ مفروش   کلک ما نیز زبانی و بیانی دارد

... البته اهتمام باید کرد که ادای شاعرپسندی بر آن زیاده کنند، چنانکه خواجه حسن دارد:

بود گهی که سر گیسوی تو باز کنم   برای وصل تو از وی شبی دراز کنم

خواجه حافظ فرماید:

معاشران گره زلف یار باز کنید   شبی خوش است بدین حیلهاش دراز کنید»

(فخری هروی، ص. ۹۶ ر-۹۶ پ).

فخری بر این باور است که تصرف و تغییر در ابیات شاعران اغلب در قالب مثنوی صورت گرفته، چنانکه بحر عروضی

بیت را با حذف، اضافه و تغییر کلماتی از آن تغییر داده‌اند، اما گاه بدون تغییر بحر عروضی، «بیت به تغییر اندک نزاکتی پیدا می‌کند، چنانکه این بیت حضرت نظامی:

به یک ساعت به یک لحظه به یک دم   دگرگون می‌شود احوال عالم
امیر خسرو فرماید:

نه یک ساعت نه یک لحظه نه یک دم   دگرگون می‌شود احوال عالم»
(فخری هروی، ص. ۹۸. پ)

و گاهی هم «گاه شاعر را از روی سخن سخنی دیگر روی می‌نماید... چنانکه امیر شاهی فرماید:

چو سبزه ترت از برگ یاسمین برخاست   هزار فتنه به قصد دل از کمین برخاست
چو مطرب از سخن شاهی این غزل برخواند   ز ساکنان فلک بانگ آفرین برخاست
مولانا جامی:

تورا چو مشک تر از برگ یاسمین خیزد   چه فتنه کز پی تاراج عقل و دین خیزد
اگر به باغ سرایند نظم جامی را   ز بلبلان همه گلبانگ آفرین خیزد»
(فخری هروی).

در هر حال هدف از تغییر و تصرف در ابیات این است که:

«شعر کلام موزون و لطیف است؛ هر کس که خوش ترکیب‌تر و پاکیزه‌تر ادا می‌کند، او را مسلّم است، چنانکه خواجه سلیمان:
ز کوه محنت سلمان غم فرهاد کاهی دان   اگر او کوه کند از غم من بیچاره جان‌کندم
مولانا ریاضی:

محنت فرهاد را با درد من نسبت مکن   سخت‌جانی کوه اگر می‌کند من جان می‌کنم»
(فخری هروی، ص. ۹۹. ر)،

حتی گاهی «شاعر در بیتی معنی را ناتمام بیند و آن بیت را تمام مطلع سازد؛ هرآینه حسن دیگر بر آن خواهد افزود، چنانکه خواجه سلیمان فرماید:

خورشید اگرچه آینه روی عالم است   با تو هر آینه نتواند برابری

قاسم انوار:

آینه تیره شد ز چه تیره است آینه   چون رو به روی دوست ندارد هر آینه»

(فخری هروی، ص. ۹۹ ر.)

ب. توارد: از نظر فخری «توارد آن است که یک چیز بر خاطر دو شاعر وارد شود به مدد فکر و قوت ذهن» (فخری

هروی، ص. ۱۰۱ ر) و مشتمل است بر دو نوع:

۱- «توارد به معنی است که بنادر رازی به زبان اهل ری گفته:

روح می خوردن و شادی و نشاط و طربی

انوری گوید:

روز می خوردن و شادی و نشاط و طرب است» (فخری هروی).

۲- «توارد لفظی است و آن پیش همه استادان مشخص شده است که زیاده از یک مصرع واقع نمی شود... شیخ عراقی:

به یک گره که دو چشمت بر ابروان انداخت   هزار فتنه و آشوب در جهان انداخت

امیر خسرو فرماید:

شمایل قد موزون و شکل مطبوعت   هزار فتنه و آشوب در جهان انداخت»

(فخری هروی)

و اگر زیاده از یک مصرع واقع شود، از توارد خواهد بود، چنانکه این رباعی میرزا کیچیک:

عمری به صلاح می ستودم خود را   در شیوه زهد می نمودم خود را

چون عشق آمد کدام زهد و چه صلاح   المنه لله آزمودم خود را

در میان مولانا جامی - نور الله مرقده- و میرزا کیچیک- انار الله برهانه- به تفاوت دو کلمه که

حضرت مخدومی صبر و شکیب فرموده اند و میرزا کیچیک زهد و صلاح گفته» (فخری هروی،

ص. ۱۰۱ پ-۱۰۲ ر).

به باور فخری:

توارد «چندانکه ملاحظه کرده شد، بیشتر در مثنوی واقع شده است و فی الواقع شاعر در آن باب معذور است، چراکه میدان سخن تنگ شده و معنی کم است که غواصان بحر خیال را به نظر خرده بین درنیامده باشد. اگر شاعری خواهد که تعریف چیزی گوید، او را معنی ای برمی باید انگیخت، [و الا] وصف آن چیز را همه گفته اند... شیخ نظامی در خسرو و شیرین گوید:

مژه می زد عقیق ناب می ریخت ز بادام ترش عتاب می ریخت

امیر خسرو در کتاب هشت بهشت:

خونی از هر مژه روان می ریخت آب نرگس بر ارغوان می ریخت

... اگر معنی یا مصرعی توارد افتد، عجب نیست. شیخ نظامی:

چو خسروزاده شد نزدیک آن حور فلک را آب در چشم آمد از دور

شیخ عطار گوید:

چنان دادی تن آن دلبران تاب که در چشم آمدی خورشید را آب

(فخری هروی، ص. ۱۰۲، ر. ۱۰۲ پ).

«اکثر چنان است که عیارپیشگان شهرستان خیال دست بر خزاین مثنویات استادان پیشین نموده اند و فی الحقیقه کار را چنان رسانیده و خوب کرده اند که راه اعتراض بالکل مسدود شده، بلکه مستحسن افتاده است، از آن جمله در کتاب خسرو و شیرین شیخ نظامی گوید:

بگفتا گر کنی چشم مرا ریش به بازی چشم دیگر دارم پیش

امیر خسرو در کتاب خسرو و شیرین فرماید:

اگر چشمم کنی سر پیش آرم پس آن چشم دگر را پیش دارم

امیر شاهی:

آن را که رسد ناوک دل دوز تو بر چشم ناکس بود ار چشم دگر پیش ندارد»

(فخری هروی، ص. ۱۰۳ ر).

ج. **تضمین:** فخری به تأثیر از بلاغیون، دو شرط برای تضمین ذکر کرده:

۱- «شاعر در نظم خود به شعرای استاد اشارت کند، چنانکه خواجه حافظ یک بیت کمال اسماعیل تضمین ساخته است در این غزل:

جوزا سحر نهاد حمایل برابرم   یعنی غلام شاهم و سوگند می خورم
و چنین اشارت کرده است:

ور باورت نمی شود از بنده این حدیث   از گفته کمال دلیلی بی اورم:
گر برکنم دل از تو و بردارم از تو مهر   آن مهر بر که افکنم این دل کجا برم»
(فخری هروی، ص. ۱۰۳ پ).

۲- «بیتی را که تضمین کنند، اگر اشارت به صاحبش نکنند، آن بیت در غایت اشتها باید، بلکه نزدیک به مثل رسیده باشد... خواجه سلمان:

عشقم از روی ورع پرده تقوی برداشت   طبل پنهان چه زخم طشت من از بام افتاد
مولانا صدر نامی:

طبل پنهانی ما بر سر بازار زدند   عاقبت قصه ما در دهن عام افتاد
راز سربسته خود را چه نهان دارم از او: طبل پنهان چه زخم طشت من از بام افتاد»
(فخری هروی، ص. ۱۰۴ ر).

به اعتماد فخری:

«بعضی در تضمین کلمه تغییر تجویز نکرده اند و گفته اند: همان مصراع را بی تغییر لفظ باید گفت... مثل اینکه استادان گویند:
عشق ورزیدن به خوبان خون دل خوردن بود   اولش سوز و گداز و آخرش مردن بود

مؤلف گوید:

ای که می گویی به خوبان عشق ورزیدن خوش است: عشق ورزیدن به خوبان خون دل خوردن بود
هرکه را چون شمع در دل عشق خوبان شعله زد: اولش سوز و گداز و آخرش مردن بود»
(فخری هروی، ص. ۱۰۶-۱۰۶ پ).

د. تکلف: فخری به نقل از قطب‌الدین علامه اچنین اعتقاد دارد که تکلف یعنی:

«اگر شاعری لفظی را که در بیتی به یک معنی بیند و آن لفظ را به دو معنی پرورده‌تر ادا کند، مزید حسن کلام خواهد بود، چنانکه «بار» در این بیت سلمان:

دل اگر بار کشد بار نگاری باری   ور کسی یار گزیند چو تو یاری باری

مولانا جامی:

گرچه بر دل ز غم عشق تو باری دارم   لله الحمد که باری چو تو باری دارم»

(فخری هروی، ص. ۱۰۷. پ.)

به باور فخری:

«غیر از این انواع که بیان کرده شده است از استادان، تغییر معانی و الفاظ در شعر پسندیده طبع مردم سخن سنج نیست و شعر گفتن و لطافت و نزاکت الفاظ و معانی غریبه پیدا کردن از برای انبساط خاطر مردم است. هرآینه شاعر چنان کند که مردم او را عیب نکنند» (فخری هروی، ص. ۱۰۸. ر.)

۲-۲-۲- نسخه‌شناسی رساله سرفات

از رساله سرفات شعری فخری دو نسخه در کتابخانه‌های دنیا شناسایی شده است:

۱. نسخه عکسی شماره ۱۱/۱۱۳۵، محفوظ در کتابخانه عمومی آیه‌الله مرعشی در قم- ایران: این نسخه ۱۹ برگ و هر صفحه آن ۱۹ سطر دارد. نسخه در واقع مجموعه ۱۲ متن منظوم و منثور است که سرفات شعری در برگ‌های ۹۲ پ-۱۱۰ ر آن با خط نستعلیق کتابت شده و اینکه حافظیان بابل (۱۳۸۷، ص. ۲۸۱/۳) انجام اثر را در برگ ۱۰۹ دانسته، درست نیست. رساله فخری نام کاتب و تاریخ کتابت ندارد، اما رساله سوم و ششم به ترتیب در سال‌های ۹۸۷ و ۹۹۱ ق استتساخ شده و حسین بن قاسم رساله پنجم را کتابت کرده است (حافظیان بابل، ۱۳۸۷، ص. ۲۸۲)؛ در نتیجه به نظر می‌رسد که سرفات شعری نیز بنابر مشخصات خط آن در اواخر قرن ۱۰ ق استتساخ شده است.
- رساله‌های مکتوب در این نسخه عبارتند از: ۱- تفسیر آیه لا اکراه فی الدین (گ. ۳-۹) به عربی از ابن کمال پاشا
- ۲- حاشیه الهدایة إلى شرح البداية (گ. ۱۰-۱۱) به عربی از ابن کمال پاشا ۳- التنبیه علی غلط الجاهل و التنبیه= سقطات العوام (گ. ۱۴-۲۸) به عربی از ابن کمال پاشا ۴- الفریض الشهابیه= جواهر الفریض (گ. ۳۰-۳۳) به عربی از شهاب‌الدین ابوحامد احمد بن محمود... ۵- شرح الفریض الشهابیه (گ. ۳۵-۴۵) به عربی از عبدالحمید مسکری ۶- رساله خطوط (گ. ۴۸-۶۳) به ترکی از مؤلفی نامعلوم ۷- راحة الانسان (گ. ۶۶-۷۲) به فارسی از

مؤلفی نامعلوم ۸- نصابی بزرگان (گ. ۷۲-۷۵) به فارسی از مؤلفی نامعلوم ۹- رساله وجود (گ. ۷۸-۸۷) به فارسی از میر سید شریف جرجانی ۱۰- دیوان (گ. ۸۷-۸۹) به فارسی از نورالدین عبدالرحمان جامی ۱۱- تضمینات (گ. ۹۲-۱۰۹) به فارسی از فخری بن محمدمیر هروی ۱۲- انیس العشاق (گ. ۱۱۱-۱۱۶) به فارسی از شرف‌الدین رامی.

این نسخه از لحاظ کتاب‌آرایی ویژگی خاصی ندارد، جز اینکه متن سرقات شعری در نهایت فشرده‌گی داخل جدولی یک‌لایه بسیار ساده کتابت شده که سرلوح ناشیانه برگ اول آن نیز ناتمام مانده است. این رساله چنین آغاز شده:

«ای شاه و گدا از سوی خود راهنمای
وز رشته کار همه کس عقده‌گشای
توحید تو در سلسله نظم وجود
معنی ست که وارد شده بر شاه و گدای

حمد بی حد و ثنای بی عد قادری را که طوطی انسان از شکرستان لطفش به نوال معنی شیرین کلام
گردیده...» (فخری هروی، ز. ۹۷۰ ق: ۹۲ پ)

و با این دو بیت به اتمام رسیده است:

«رهی بنما که بیهوده‌ست او را
برآور هرچه مقصود است او را
بهار باغ عمرش جاودان باد
چو جنت ایمن از باد خزان باد»
(فخری هروی، ص. ۱۱۰ ر).

۲. نسخه خطی شماره ۲۸/۴- مجامع فارسی طلعت، محفوظ در دارالکتب قاهره- مصر: این نسخه ۷۹ صفحه و هر صفحه آن ۱۲ سطر دارد. نسخه درحقیقت مجموعه رسائل فارسی است که سرقات شعری در برگ‌های ۳۵ ر- ۷۴ ر آن با خط نستعلیق کتابت شده است. رساله فخری نام کاتب و تاریخ کتابت ندارد، اما مبشر الطرازی (۱۹۶۶، صص. ۲۰۴/۱-۲۰۵) گویا با استناد به رساله‌های دیگر مجموعه، کاتب نسخه را حسین‌رضا بن عصمت‌پاشای وزیر و تاریخ کتابت آن را در سال ۱۳۱۸ ق دانسته است.

رساله‌های مکتوب در این مجموعه عبارتند از: ۱- خلاصه‌البدایع (گ. ۱-۱۹) از فقیر دهلوی ۲- علم اخلاق (گ. ۱۹-۲۷) از ابوطالب لندنی ۳- رساله در مصطلحات (گ. ۲۸-۳۴) از ابوطالب لندنی ۴- رساله تضمینات (گ. ۳۵-۷۴) از فخری هروی ۵- مضحکات نعمت‌خانی (گ. ۷۴-۷۸) از عالی شیرازی.
بیشتر متن سرقات شعری در این نسخه با مرکب سیاه کتابت شده، اما کاتب نام برخی از شاعران و کلمات

کلیشه‌ای مانند مطلع، بیت، شعر و نظم را با رنگ‌های سرخ، زرد، آبی و سبز مزین و ابیات را غالباً و سطرچین کرده است. آغاز و انجام این نسخه با اندکی اختلاف مانند نسخه اول است.

اگرچه سهویات کاتبان به متن هر دو نسخه راه یافته، اما این لغزش‌ها برخلاف تصرفات کاتبان در آثار دیگر، به راحتی قابلیت ردیابی و تصحیح دارند.

۲-۳- اهمیت و جایگاه رساله سرفات

اهمیت و جایگاه سرفات شعری در این است که نخستین اثری به شمار می‌رود که فخری در آن به پیروی از بلاغیون متقدم، سرفات شعری را به زبان فارسی هم به‌طور مستقل در قالب رساله ذکر کرده، هم نسبت به آثار بلاغی پیشین بیشتر بسط داده و انواع آن را شرح کرده و هم زیرگونه‌های سرفات را با شواهد شعری بیشتری به‌ویژه از شاعران معاصرش مستند کرده است. علاوه بر این رساله منبع خوبی در تاریخ ادبیات فارسی به‌ویژه در زمینه نقد ادبی محسوب می‌شود، زیرا خوانندگان آن هم با مهم‌ترین شاعران تأثیرگذار و اشعار مؤثرشان آشنا می‌شوند و هم از سرایندگان تأثیرپذیر و تکنیک‌های آنان در مواجهه با اشعار دیگران آگاهی به دست می‌آورند. این رساله از لحاظ ادبیات تطبیقی نیز اهمیت دارد، زیرا با مقایسه محتوای آن با آثار مشابه در زبان عربی می‌توان دیدگاه‌های شعرسنگان فارسی‌زبان و عربی‌زبان را درباره سرفات شعری با یکدیگر سنجید.

۲-۴- روش تصحیح رساله سرفات

از دو نسخه سرفات شعری نسخه قم نسبت به نسخه قاهره قدمت و صحت بیشتری دارد، پس نسخه قم اساس قرار گرفت و اختلافات نسخه قاهره با آن در پاورقی‌ها ثبت شد. روش تصحیح رساله بینابین است، زیرا با وجود پابندی به نسخه قم، این نسخه افتادگی‌ها و ضبط‌های مشکوک و مغلوطنی هم داشت که به‌ناچار از نسخه قاهره برای تکمیل و اصلاح آن‌ها استفاده شد.

اندکی از ضبط‌ها در هر دو نسخه قم و قاهره افتاده و مغلوطن بود، بنابراین از منابع ثانوی هم برای تصحیح آن‌ها کمک گرفته شد که عبارتند از: ۱- آثار دیگر فخری مثل لطایف‌نامه و مجلس‌آرای ۲- تذکره‌های شاعران مانند تذکره الشعراء دولتشاه و تحفة سامی سام‌میرزا ۳- دواوین شاعرانی مثل حافظ شیرازی، انوری ابیوردی، عبدالرحمان جامی، کمال خجندی، حسن دهلوی، هلالی جغتایی، کاتبی نیشابوری و آصفی هروی ۴- منظومه‌هایی مانند قران‌السعدین امیر خسرو دهلوی، هفت‌اورنگ عبدالرحمان جامی، لیلی و معنون نظامی و نام حق شرف‌الدین بخاری ۵- کتاب‌های بلاغی مثل دقایق الشعر تاج الحلاوی ۶- آثار کتابشناسی مثل فهرستواره کتاب‌های فارسی

احمد منزوی.

در تصحیح هفت مورد از ضبط‌ها هیچ‌کدام از دو نسخه قم و قاهره و منابع ثانوی به کار نیامد، پس به اجبار از تصحیح قیاسی استفاده شد. افتادگی‌هایی که با منابع ثانوی یا تصحیح قیاسی تکمیل شد، در قلاب قرار گرفت، با این تفاوت که فقط قلاب‌هایی در پاورقی‌ها گزارش شد که از منابع مکتوب گرفته شد و جزئیات قلاب‌های تصحیح قیاسی ذکر نشد.

از اختلاف‌های دو نسخه قم و قاهره فقط مواردی در پاورقی‌ها ثبت شد که در تغییر معنا و وزن تأثیرگذار و برآمده از تصرف کاتبان بود، بنابراین از ذکر بسیاری از سهویات هر دو کاتب پرهیز شد.

تصحیح سرقات شعری علاوه بر مقدمه و متن تصحیح شده، تعلیقاتی در سه بخش عام، تاریخی و جغرافیایی نیز دارد که در بخش اول به مشکلات و ابهامات متن پرداخته شده است. متن رساله شامل اسامی اشخاص به‌ویژه شاعرانی است که برخی از آن‌ها مشهورند و خوانندگان به اثر ذبیح‌الله صفا، تاریخ ادبیات در ایران ارجاع داده شده‌اند، اما برای افراد و سرایندگان نامشهور اطلاعاتی از منابع متقدم و معاصر فخری استخراج و نقل شده است. بخش سوم تعلیقات مربوط به اسامی اماکنی است که در متن به کار رفته و موقعیت جغرافیایی آن‌ها هم در قرن‌های ۹-۱۰ ق و هم در حال حاضر به اختصار مشخص شده است. در نهایت، چهار نوع فهرست اسامی اشخاص، اماکن، کتب و رسالات و بیت‌ها و مصراع‌ها را به پایان رساله اضافه گردیده است.

۳- نتیجه‌گیری

سرات شعری یکی از موضوعات مهم و سابقه‌دار نقد ادبی است که بخشی از آثار بلاغی زبان فارسی به پیروی از بلاغیون عربی زبان به آن اختصاص یافته، اما این نوع مباحث هم در ضمن مباحث علم بدیع و هم بسیار پراکنده و مختصر ذکر شده است، درحالی‌که:

۱. سرقات شعری نخستین اثری است که فخری موضوع سرقات شعری را در آن به زبان فارسی به‌طور مستقل در قالب رساله ذکر کرده است.

۲. فخری مسئله سرقت شعری را به نسبت با آثار بلاغی پیشین، هم بیشتر بسط داده و انواع آن را شرح کرده و هم زیرگونه‌های سرقات را با شواهد شعری بیشتری به‌ویژه از شاعران معاصرش مستند کرده است.

۳. سرقات شعری منبع خوبی در تاریخ ادبیات فارسی به‌ویژه در زمینه نقد ادبی به شمار می‌رود، زیرا مؤلف هم مهم‌ترین شاعران تأثیرگذار و اشعار مؤثرشان و هم سرایندگان تأثیرپذیر و تکنیک‌های آنان را در مواجهه با اشعار دیگران معرفی

کرده است.

۴. رساله فخری از لحاظ ادبیات تطبیقی نیز اهمیت دارد، زیرا با مقایسه محتوای آن با آثار مشابه در زبان عربی می‌توان

دیدگاه‌های شعرسنجان فارسی‌زبان و عربی‌زبان را درباره سرقت شعری با یکدیگر سنجید.

۵. سرقات شعری منبع مهمی درباره نقد شعر خراسان و شبه‌قاره هند در قرن‌های ۹-۱۰ ق و میزان ابتکار و تقلید شاعران

آنجا هم محسوب می‌شود.

۶. فخری برای نخستین بار موضوع سرقات را نه به‌طور کلی در بین تمام شاعران بلکه با دیدی جزئی‌نگر در میان چهار گروه

از شاعران بررسی کرده است.

۷. رساله فخری نشان می‌دهد که سرقات شعری موضوع رایجی در بین شاعران و حامیان شعر در کانون ادبی شبه‌قاره هند

بوده است.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

کتابنامه

- جلیلی تقویان، م. (۱۳۹۲). «بررسی مفهوم سرقت ادبی در بلاغت اسلامی». پایان‌نامه کارشناسی ارشد زبان و ادبیات فارسی دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه فردوسی مشهد. با راهنمایی عبدالله رادمرد و مشاوره احسان قبول.
- حافظیان بابلی، ا. (۱۳۸۷). فهرست نسخه‌های عکسی کتابخانه بزرگ حضرت آیه‌الله العظمی مرعشی نجفی. ج ۳. کتابخانه بزرگ حضرت آیه‌الله العظمی مرعشی نجفی.
- درایتی، م. (۱۳۹۰). فهرستگان نسخه‌های خطی ایران: فنخا. ج ۳۰، ۳۶. سازمان اسناد و کتابخانه ملی.
- دهخدا، ع. ا. (۱۳۸۴). لغتنامه. مؤسسه دهخدای دانشگاه تهران [CD ROM].
- زرین کوب، ع. (۱۳۶۱). نقد ادبی. ج ۱. ج ۳. امیرکبیر.
- فخری هروی، م. ا. (۱۴۰۱). مجلس آرای. تصحیح و تحقیق هادی بیدکی. بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار با همکاری سخن.
- فخری هروی، م. ا. (ز. ۹۷۰ ق.). تضمینات. [نسخه عکسی]. کتابخانه عمومی آیه‌الله مرعشی. شماره نسخه ۱۱/۱۳۵. [نسخه عکسی] تألیف ۹۴۰-۹۶۲ ق، کتابت قرن ۱۰ ق.
- قزوینی، م. (۱۳۲۴). تحقیق در اشعار حافظ: بعضی تضمین‌های حافظ. یادگار. س ۱، ش ۹، صص ۶۵-۷۸.
- مبشر الطرازی، ن. (۱۹۶۶). فهرس المخطوطات الفارسیة التي تفتتیها دارالکتب حتی عام ۱۹۳۶ م. القسم الاول. مطبعة دارالکتب.
- همایی، ج. (۱۳۸۹). فنون بلاغت و صناعات ادبی. اهورا.